

ANNA MARCINKIEWICZ-KACZMARCZYK
CZŁONKINIE OCHOTNICZEJ LEGII KOBIEŃ –
ICH POSTAWY I ZASŁUGI W LATACH 1918–1922

Słowa kluczowe: I wojna światowa, wojna polsko-sowiecka, wojna polsko-ukraińska, Ochotnicza Legia Kobiet, wojskowa służba kobiet

Key words: World War I, Polish-Soviet War, Polish-Ukrainian War, Volunteer Legion Women's, military service women

Ochotnicza Legia Kobiet była pierwszą regularną wojskową formacją kobiecą na ziemiach polskich. Została utworzona w 1918 r. w trakcie polsko-ukraińskich walk o Lwów. Rok później powstała 2 Ochotnicza Legia Kobiet w Wilnie, która uczestniczyła w obronie Wilna, a następnie brała udział w wojnie polsko-sowieckiej. Wzrastające zagrożenie ze strony Rosji Radzieckiej spowodowało konieczność rozbudowania oddziałów OLK i w 1920 r. nastąpiła jej reorganizacja. Legię Lwowską przeformowano wówczas na Batalion Wartowniczy OLK nr 1, Legię Wileńską na Batalion Wartowniczy nr 3, natomiast w Warszawie, Krakowie i Poznaniu utworzono nowe bataliony. Formacja brała udział w wojnie polsko-sowieckiej, a po jej zakończeniu została zlikwidowana. Przez cały okres jej funkcjonowania legionistki pełniły służbę wartowniczą, administracyjną oraz, w wyjątkowych wypadkach, frontową¹.

Na temat organizacji i działalności OLK w ostatnich latach zostało opublikowanych kilka prac. Najstarszą z nich jest publikacja Agnieszki Cieślukowej *Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922)* z 1998 r.². Kilka lat później wyszła druga

¹ A. Marcinkiewicz-Gołaś, *Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922)*, Warszawa 2007, s. 69, 83, 95–96.

² A. Cieślukowa *Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922)*, Warszawa 1998.

monografia na ten temat autorstwa Anny Marcinkiewicz-Gołaś, również za-tytułowana *Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922)*³. Z tej ostatniej, część materiałów zostało wykorzystanych w najnowszej monografii tej samej autorki – *Kobiety w obronie Warszawy. Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet (1939–1945)*⁴, która została opublikowana w 2016 r. Oprócz tego członkiń OLK dotyczy także praca Stanisława M. Jankowskiego *Dziewczęta w maciejówkach*⁵. Ma ona jednak charakter popularnonaukowy i zawiera informacje dotyczące tylko wybranych legionistek.

Celem niniejszego artykułu jest ogólna charakterystyka członkiń OLK – ich postaw oraz działalności, ze szczególnym uwzględnieniem okresu ich służby wojskowej. Więcej miejsca, w miarę możliwości, autorka niniejszego artykułu chciałaby poświęcić tym postaciom, które najbardziej odznaczyły się w działalności wojskowej, zarówno w szeregach OLK, jak i w okresie późniejszym. Ich postawy były bowiem nie tylko wzorcami do naśladowania dla innych legionistek, ale również oddziaływały na ich poglądy.

Z oczywistych powodów spośród wszystkich członkiń OLK najbardziej znane były te, które należały do kadry oficerskiej. Należy wśród nich wymienić inicjatorkę i założycielkę OLK – ppłk Aleksandrę Zagórską, a także por. Wandę Gertz – komendantkę Legii Wileńskiej, ppor. Irenę Jędrychowską – komendantkę Batalionu OLK w Poznaniu, ppor. Marię Chojecką – dowódcę kampanii administracyjnej batalionu OLK w Warszawie, ppor. Halinę Kowalską – dowódcę oddziału OLK w Grudziądzu. Oprócz wymienionych oficerami w OLK były również: ppor. Ludwika Daszkiewicz, ppor. Stefania Kudelska, por. Józefa Pawłowska, por. Kamila Janota, por. Maria Szymańska czy por. Maria Wittek.

Najważniejszą postacią wśród kadry oficerskiej OLK była inicjatorka, a potem organizatorka formacji – Aleksandra Zagórska z d. Radziwińska. Urodziła się w 1884 r. w Lublinie, szkołę średnią – gimnazjum ukończyła w Radomiu, a następnie studiowała chemię na Uniwersytecie Jagiellońskim. W trakcie studiów nawiązała kontakty z Organizacją Bojową PPS i w latach 1904–1906 współpracowała z komórką techniczną PPS kierowaną przez Ksawerego Prausa przewoząc nielegalną prasę oraz broń. W tym samym czasie została również przydzielona do pracy w wytwórni materiałów wybuchowych PPS w Warszawie. W 1908 r. została aresztowana pod zarzutem przynależności do Organi-

³ A. Marcinkiewicz-Gołaś, dz.cyt.

⁴ A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Kobiety w obronie Warszawy. Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet (1939–1945)*, Warszawa 2016.

⁵ S. M. Jankowski, *Dziewczęta w maciejówkach*, Warszawa 2016.

zacji Bojowej PPS. Kilka miesięcy później oczyszczono ją z zarzutów i zwolniono. Przeniosła się wówczas do Krakowa, gdzie kontynuowała działalność niepodległościową. W 1911 r. wyjechała do Lwowa i wstąpiła tam do Związku Strzeleckiego. Po wybuchu I wojny światowej pracowała w tamtejszej Komen-dzie Uzupełnień, prowadząc m.in. akcję werbunkową. W trakcie polsko-ukraińskich walk o Lwów zainicjowała, a następnie zajęła się organizacją OLK. Po reorganizacji tej formacji w 1920 r. pełniła funkcję dowódcy wszystkich oddziałów i pododdziałów OLK oraz stanęła na czele Wydziału OLK w MSWojsk. Rok przed likwidacją formacji odeszła do cywila z powodu poważnego pogorszenia stanu zdrowia⁶.

W okresie międzywojennym mieszkała w Warszawie i zajmowała się przede wszystkim pracą społeczną. W 1929 r. utworzyła Związek Legionistek Polskich, który oprócz kultywowania tradycji OLK zajmował się również działalnością społeczną, opiekuńczą, charytatywną oraz szkoleniową. Po wybuchu II wojny światowej, we wrześniu 1939 r. organizowała posiłki dla wojska w lokalu Związku Obrończyni Ojczyzny. Ze względu na wiek i zły stan zdrowia, w okresie okupacji niemieckiej nie podejmowała działań niepodległościowych w większym zakresie. Zmarła w Warszawie w 1965 r.⁷

W życiu prywatnym dwukrotnie wychodziła za mąż. Najpierw za dr. Józefa Bednarza, a następnie za dr. Romana Zagórskiego. Z pierwszym mężem miała dwóch synów – starszego Jerzego i młodszego Władysława. Jej starszy syn Jerzy zginął w trakcie walk o Lwów w latach 1918 r. i został pochowany na Cmentarzu Orłąt Lwowskich⁸.

Aleksandra Zagórska była zaangażowana w działalność niepodległościową jeszcze przed wybuchem I wojny światowej. Wpływ na jej postawę miało niewątpliwie zarówno jej pochodzenie, jak i fakt, że studiowała na UJ. Warto zaznaczyć, że na początku XX wieku poziom emancypacji na ziemiach polskich nie był jeszcze wysoki i niewiele dziewcząt decydowało się na podejmowanie wyższych studiów⁹. Tym bardziej że te, które były wykształcone i niezależne,

⁶ A. Cieślukowa, dz.cyt., s. 94–95.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

⁹ Zmiana roli kobiet w rodzinie związana często z koniecznością podejmowania przez nie pracy zarobkowej zaczęła następować na ziemiach polskich dopiero pod koniec XIX wieku, natomiast na początku XX wieku społeczne organizacje kobiece, m.in. Stowarzyszenie Równouprawnienia Kobiet Polskich, organizowały kursy dokształcające i zawodowe dla dziewcząt. W latach 1905–1914 nastąpiła również rozbudowa szkół żeń-

nie zyskiwały szerszej akceptacji w społeczeństwie. Z tego względu można stwierdzić, że Zagórska od początku reprezentowała postawę odmienną od ogólnie przyjętych wzorców. Przez cały okres walk o granice uparcie dążyła do rozwoju OLK i walczyła, aby służba wojskowa kobiet została oficjalnie uznana i doceniona przez władze wojskowe¹⁰.

Należy podkreślić, że pozostałe przedstawicielki kadry oficerskiej OLK reprezentowały takie same postawy patriotyczne jak ich komendantka. Część z nich, m.in. Irena Jędrychowska, Maria Chojecka, Halina Kowalska, Stefania Kudelska i Maria Wittek, również studiowała na uniwersytetach w Warszawie, Krakowie, Lwowie czy Kijowie. Pierwsza z wymienionych – Irena Jędrychowska, córka lekarza i działacza społecznego Franciszka Kowalskiego – była studentką UJ. W okresie I wojny światowej była członkinią POW, a następnie wstąpiła do Legionów Polskich. Funkcję komendantki Batalionu OLK Poznań pełniła w 1921 r., a po rozwiązaniu Legii aktywnie włączyła się do ruchu przysposobienia wojskowego kobiet, specjalizując się w służbie łączności. Po wybuchu II wojny światowej walczyła w SZP-ZWZ-AK, kierując łącznością na terenie zachodnie GG. W trakcie powstania warszawskiego była oficerem łączności w baonie „Kiliński”. W latach 1946–1956 przebywała w więzieniach oskarżona o działalność szkodzącą państwu polskiemu. Uwolniona została w ramach amnestii. Zmarła w 1971 r.¹¹

Maria Chojecka pochodziła natomiast z rodziny ziemiańskiej, w 1918 r. zdała maturę, a następnie przez rok studiowała przyrodę na Uniwersytecie w Kijowie. Należała do POW w Kijowie, gdzie ukończyła sześciotygodniowy kurs wojskowy. W latach 1918–1919 uczestniczyła w działaniach POW na

---

skich na terenach zaboru rosyjskiego i pruskiego oraz, nieco wolniejsza, w Galicji. Były to jednak szkoły prywatne, a więc dostępne tylko dla młodzieży z rodzin zamożniejszych. Dzięki temu kobiety mogły podejmować studia wyższe na uniwersytetach. Od 1897 r. na uniwersytetach Cesarstwa Austro-Węgierskiego otwarto dla nich wydziały filozoficzne, a od 1900 r. – lekarskie. Zob. *Rola i miejsce kobiety w edukacji i kulturze polskiej*, red. W. Jamrożek, D. Żołędź-Strzelczyk, Poznań 1997, s. 40–42; A. Marcinkiewicz-Gołaś, dz.cyt., s. 137.

¹⁰ Należy również zaznaczyć, że wpływ na jej determinację w dążeniu do celu miała również śmierć starszego syna w trakcie walk o Lwów. Napisała ona wówczas w swoich wspomnieniach, że „Gdy przyniesiono mi płaszcz i przestrelony w paru miejscach plecak mego syna, chciałam początkowo włożyć go i pójść w szeregi armii polskiej”. Potem jednak uświadomiła sobie konieczność kontynuowania walki i poświęciła się organizacji OLK. A. Marcinkiewicz-Gołaś, dz.cyt., s. 59.

¹¹ A. Cieślukowa, dz.cyt., s. 87–88.

Ukrainie w Żeńskiej Grupie Wywiadowczej. Do OLK wstąpiła w 1919 r. i w batalionie wartowniczym w Warszawie ukończyła czterotygodniowy kurs podoficerski. W latach 1920–1921 pełniła funkcję dowódcy kampanii administracyjnej w Batalionie OLK Warszawa. Była jednocześnie wykładowcą II kampanii szkolnej w Zegrzu. W 1921 r. awansowała na podporucznika¹².

W okresie międzywojennym aktywnie działała w ruchu pwk, pełniąc m.in. funkcje instruktorki pwk najpierw w ramach Oddziału III Szt. Gen. WP, a potem Komitetu Społecznego Przystosowania Kobiet do Obrony Kraju, a także referentki wf i pwk w Okręgowym Urzędzie WF i PW DOK II w Lublinie, Lwowie i w Warszawie. W 1939 r. została inspektorką w Komendzie Naczelnej PWK. Uczestniczyła w kampanii wrześniowej, a potem pełniła służbę kurierki w SZP-ZWZ. W 1940 r. została aresztowana i przebywała w Ravensbrück. Po wojnie została na emigracji, zmarła w Paryżu w 1979 r.¹³

Halina Kowalska była młodszą siostrą wspomnianej już wcześniej Ireny Jędrzychowskiej i podobnie jak ona studiowała na UJ, gdzie ukończyła sześć semestrów na wydziale filozoficznym. Należała do żeńskiej drużyny organizacji „Strzelec”. W latach 1918–1919 służyła w 5 Pułku Artylerii Polowej Lwów. Szczególnie odznaczyła się w trakcie walk pod Lwowem, gdzie: „podczas najgorętszego ataku na las Oświeca, potem na las Gaj i Zubrę, kilkakrotnie z patrolem łączności udawała się do pierwszej linii idącej do ataku, skąd swe obserwacje telefonicznie podawała do Dowództwa Grupy, umożliwiając przez to kierowanie ogniem artylerii także wtedy, gdy z punktów obserwacyjnych nie można już było objąć połączenia bojowego”¹⁴. Za swoją odwagę została odznaczona Krzyżem Walecznych. W 1920 r. Halina Kowalska została przydzielona do OLK, gdzie dowodziła oddziałem w Grudziądzu, a potem w Dęblinie-Zajezierzu. W grudniu 1920 r. jej batalion został skierowany do Wilna.

Po likwidacji OLK została referentką pwk w Wydziale Rezerw Oddziału III Szt. Gen. WP. Od 1928 r. intensywnie działała w ruchu pwk, pełniąc m.in. funkcję referentki wf i pwk w Okręgowym Urzędzie WF i PW DOK III w Grodnie, a potem w DOK VIII w Toruniu. W 1935 r. została kierowniczką Referatu Przystosowania Wojskowego w Wydziale PW i WF w Warszawie, pełniąc jednocześnie funkcję kierowniczki wydziału Wyszkożenia w Komendzie Naczelnej Organizacji PWK. W okresie okupacji niemieckiej wstąpiła do SZP-ZWZ-AK,

¹² Tamże, s. 85–86.

¹³ Tamże.

¹⁴ WBH, KW-56, Wniosek na odznaczenie Krzyżem Walecznych plut. Haliny Kowalskiej, b.p.

gdzie pełniła funkcję zastępcy szefa Oddziału Łączności Konspiracyjnej KG. W trakcie powstania warszawskiego odpowiadała za służbę kancelaryjno-szyfrancką oraz współorganizowała łączność kanałową. W 1944 r. uzyskała stopień majora. Po wojnie mieszkała w Warszawie, gdzie zmarła w 1974 r.¹⁵

Ostatnie dwie z wymienionych członkiń OLK – Stefania Kudelska i Maria Wittek, były znane nie tylko dzięki zasługom w latach 1914–1922, ale także w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej. Pierwsza z wymienionych, podobnie jak inne, przed wybuchem I wojny światowej uczęszczała do II Gimnazjum Żeńskiego w Warszawie, a potem w 1912 r. studiowała na wydziale przyrodniczym UJ. Rok przed rozpoczęciem studiów wstąpiła do Związku Młodzieży Socjalistycznej i PPS, a w 1913 r. wstąpiła do Związku Strzeleckiego. W sierpniu 1914 r. została zmobilizowana i skierowana do Jędrzejowa w celu zorganizowania intendencji legionowej i etapowych kuchni dla żołnierzy. Potem była kurierką w oddziale Wywiadowczym I Brygady Legionów Polskich. Została wówczas aresztowana przez Rosjan i przebywała w więzieniach rosyjskich w Kielcach i Warszawie. Po zwolnieniu, w 1916 r., została zatrudniona w Komendzie Naczelnej POW w Warszawie, a w 1919 r. przeniesiona do Krakowa, gdzie we wrześniu przeszła do dyspozycji KN III POW na Ukrainie, pełniąc najpierw funkcję komendanta Okręgu Płoskirowskiego POW, a potem oficera wywiadu kolejno w Oddziale II Dowództwa 12 DP, Dowództwa 6 Armii i w ekspozyturze Oddziału II Naczelnego Dowództwa. Za swoje zasługi została odznaczona m.in. Krzyżem I Brygady Legionów Polskich „Za wierną służbę”, Krzyżem POW i czterokrotnie Krzyżem Walecznych za udział w akcjach POW. Do ewidencji OLK została włączona już po zakończeniu działań zbrojnych, otrzymała wówczas stopień ppor. i do likwidacji formacji pracowała w Komisji Likwidacyjnej OLK¹⁶.

W okresie międzywojennym, od 1922 r. czynnie włączyła się do ruchu pwk. Brała czynny udział w pracach przygotowawczych do stworzenia programu szkolenia wojskowego kobiet w okresie pokoju. W 1927 r., po utworzeniu Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego, najpierw została referentką Sekcji WF i PWK przy Okręgowym Urzędzie WF i PW DOK I, potem, w 1934 r. instruktorką pwk w Centrum Wyszkożenia Wojskowego Kobiet. Pełniła również funkcję kierowniczkę propagandy KN PWK i współpracowała z redakcją miesięcznika „Dla Przyszłości”. W 1935 r. powo-

¹⁵ A. Cieślakowa, dz.cyt. s. 89.

¹⁶ *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari*, t. 2, red. E. Zawacka, Toruń 2005, s. 135–137.

łano ją do Senatu RP IV kadencji i działała w komisjach: wojskowej, oświatowej i społecznej. W 1938 r. była natomiast posłanką do Sejmu RP V kadencji, kontynuując prace w powyższych komisjach. Oprócz tego należała do licznych organizacji kombatanckich¹⁷.

Po wybuchu II wojny światowej została przydzielona do Kobiecego Batalionu PSW Lwowskiej Brygady Obrony Narodowej. Od 1942 r. była referentką Szefostwa WSK KG AK. Zginęła w 1944 r. w czasie powstania warszawskiego¹⁸.

Drugą z wymienionych – Maria Wittek – została natomiast zapamiętana przede wszystkim jako organizatorka, a potem komendantka ruchu pwk oraz Szef WSK ZWZ-AK. Była córką łódzkiego działacza PPS – Stanisława Wittek. Po zdaniu egzaminu maturalnego w 1918 r. studiowała na wydziale matematyki Uniwersytetu Kijowskiego. Od 1911 r. uczestniczyła w działalności niepodległościowej, a od 1917 r. służyła w POW Wschód, gdzie była wywiadowcą KN III Kijów. W grudniu 1919 r. wróciła do kraju, wstąpiła do WP i objęła stanowisko szefa Sekcji Ofensywnej Odcinka II Dowództwa 6 Armii, uczestnicząc w obronie Lwowa w sierpniu 1920 r. Do OLK została przydzielona w stopniu por. w grudniu 1920 r. Jej zadaniem miało być organizowanie kursów przysposobienia kobiet do pomocniczej służby wojskowej. Plan ten nie został jednak zrealizowany w wyniku likwidacji OLK w 1922 r.¹⁹

W tej sytuacji Maria Wittek zainicjowała, a następnie aktywnie organizowała ruch pwk. W 1928 r. została Komendantką Naczelną nowo utworzonej Organizacji Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju oraz jednocześnie kierowała Wydziałem WF i PWK w PUWFiPW przy MSWojsk. Była współorganizatorką akcji szkoleniowej w zakresie przygotowywania kobiet do obrony kraju przed wybuchem II wojny światowej, a także przygotowywała plany organizacyjno-mobilizacyjne dla wojskowych kobiecych formacji pomocniczych²⁰.

W 1939 r. uczestniczyła w kampanii wrześniowej, a następnie zainicjowała powstanie i organizowała działalność służb kobiecych w SZP-ZWZ-AK. Do końca wojny pełniła funkcję Szefowej Wojskowej Służby Kobiet ZWZ-AK. Po upadku powstania warszawskiego pełniła służbę w KG AK w Częstochowie. Za swoje zasługi została dwukrotnie odznaczona Krzyżem Srebrnym Orderu Wo-

---

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari*, t. 3, red. E. Zawacka, Toruń 2007, s. 208–210.

²⁰ Tamże.

jennego *Virtuti Militari*. W 1944 r. otrzymała stopień pułkownika, a w 1991 r. została awansowana na generała brygady²¹.

Stefania Kudelska i Maria Wittek nie pełniły funkcji dowódczych w OLK, gdyż zostały przydzielone do formacji dopiero w końcowym okresie jej istnienia. Obydwie jednak, zanim wstąpiły do Legii, pełniły służbę w innych jednostkach wojskowych i zasłużyły się na polu walki. Z tego względu zarówno jedna, jak i druga mogły poszczycić się stopniami oficerskimi.

Należy podkreślić, że wspomniane wyżej przedstawicielki kadry oficerskiej OLK były wykształcone i pochodziły z rodzin ziemiańskich lub inteligenckich, gdzie najczęściej kultywowano tradycje niepodległościowe. Ich rodzice często również zajmowali się działalnością społeczną czy patriotyczną, stanowiąc dla nich przykład godny naśladowania. Wiele z nich było zaangażowanych w pracę niepodległościową jeszcze przed wybuchem I wojny światowej. Reprezentowane przez nie postawy patriotyczne zostały więc ukształtowane jeszcze przed wstąpieniem do OLK. Ich zaangażowanie w służbie wojskowej potwierdza również fakt, że po rozwiązaniu formacji wiele z nich nie zrezygnowało z podjętej wcześniej aktywności, prowadząc różne formy działalności militarnej.

Na tej podstawie można stwierdzić, że w OLK awansowano przede wszystkim te dziewczęta, które były najlepiej wykształcone, reprezentowały postawy patriotyczne oraz posiadały większe lub mniejsze doświadczenie w działalności niepodległościowej, gdyż rozpoczynały ją najczęściej jeszcze przed wstąpieniem do formacji. Warto jednak zaznaczyć, że dowództwo OLK najbardziej doceniało dwie ostatnie z wymienionych cech.

Poważne sukcesy na polu walki odnosiły również pozostałe z wymienionych przedstawicielek kadry oficerskiej OLK. Najbardziej wyróżniającą się wśród nich postacią była Wanda Gertz. Była córką uczestnika powstania styczniowego i w jej domu rodzinnym często odbywały się spotkania byłych powstańców, którzy wspominali i kultywowali tradycje walk niepodległościowych. Atmosfe-

---

²¹ W okresie powojennym współdziałała w tworzeniu organizacji „Nie” oraz kierowała w odtworzonym PUWFiPW Sekcją Kobiet, a potem Wydziałem Kobiet Powszechnej Organizacji „Służba Polsce”. Za swoją działalność polityczną została aresztowana w 1948 r. i przez kilka miesięcy przebywała w więzieniu. Po zwolnieniu nie mogła już znaleźć pracy i została zatrudniona w kiosku „Ruchu”. Nie zrezygnowała jednak z działalności społecznej i patriotycznej, uczestnicząc w pracach Towarzystwa Miłośników Historii. Aktywnie współuczestniczyła w tworzeniu „Solidarności”, a po ogłoszeniu stanu wojennego w 1981 r. zabezpieczała archiwum NSZZ „Solidarność” Uniwersytetu Warszawskiego. Po utworzeniu ŚZŻAK została członkiem Rady Naczelnej. Zmarła w Warszawie w 1997 r. Tamże.

ra ta niewątpliwie miała znaczący wpływ na jej postawę patriotyczną. Wanda Gertz ukończyła wprawdzie gimnazjum w Warszawie oraz uczęszczała na kursy księgowości, ale od początku była bardziej zainteresowana służbą wojskową niż kontynuowaniem nauki czy podjęciem studiów wyższych. Jeszcze w okresie, gdy uczęszczała do gimnazjum, rozpoczęła działalność w harcerstwie i Konfederacji Polskiej. Na początku I wojny światowej wstąpiła do Oddziału Żeńskiego POW, ale zadania administracyjne, które jej tam przydzielano, nie satysfakcjonowały jej. Ostatecznie, w przebraniu męskim, jako Kazik Żuchowicz wstąpiła do Legionów Polskich i została przydzielona do 1 Pułku Artylerii I Brygady. W 1916 r. brała udział w walkach Legionów Polskich nad Styrem²².

Zasługi Wandy Gertz zostały docenione i w 1919 r. została wyznaczona na komendantkę 2 Ochotniczej Legii Kobiet w Wilnie, która, jak już wspomniano, w 1920 r. została przeformowana na Batalion Wartowniczy OLK nr 2 w Grodnie. 2 OLK walczyła o Wilno, potem, wycofując się do Warszawy, w okolicach Grodna i Białegostoku. W czasie bitwy warszawskiej w 1920 r. dowodziła Batalionem Liniowym OLK. W 1920 r. uzyskała stopień porucznika, a w 1922 r. została odznaczona Krzyżem Walecznych²³. We wniosku odznaczeniowym napisano o jej zasługach: „obejmując całokształt służby por. Gertz, udział w walkach, prace w POW oraz późniejszą pracę w organizacji Legii Kobiet, działalność jej daje się określić jako jeden szereg czynów nacechowanych poświęceniem się idei odrodzenia ojczyzny, nieskazitelnością i siłą charakteru i odwagą czynu”²⁴.

Po zakończeniu działań wojennych i likwidacji OLK Wanda Gertz, podobnie jak wspomniane już wcześniej członkinie OLK, nie zrezygnowała z działalności wojskowej, aktywnie włączając się do ruchu pwk. Współorganizowała Klub Starszych Instruktoerek Organizacji przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju, a w Zarządzie Naczelnym Organizacji PKdOK kierowała Wydziałem Organizacyjnym. Szczególnie jednak odznaczyła się już po wybuchu II wojny światowej, organizując w strukturach Związku Odwetu, a potem Kedywu, samodzielny oddział „Dywerysja i Sabotaż Kobiet”, nazywany również „Dysk”.

---

²² A. Nowakowska, *Wanda Gertz. Opowieść o kobiecie żołnierzu*, Kraków 2009, s. 11–13; WBH KW-40.997, Wniosek na odznaczenie Orderem Wojennym Virtuti Militari Wandy Gertz, b.p.

²³ *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari*, t. 1, red. E. Zawacka, Toruń 2004, s. 203.

²⁴ WBH KW-40.997, Wniosek na odznaczenie Orderem Wojennym Virtuti Militari Wandy Gertz, b.p.

Za całokształt służby oraz udział w powstaniu warszawskim w 1944 r. została odznaczona Krzyżem Srebrnym Orderu Wojennego *Virtuti Militari*. Po kapitulacji Warszawy przebywała w obozach jenieckich Lamsdorf, Mühlberg, Altenburg i Molsdorf. Zmarła w 1958 r. w Londynie²⁵.

Podobnie jak Wanda Gertz służbę wojskową w męskim przebraniu pełniła również Ludwika Daszkiewicz, która w 1914 r. wstąpiła do Legionów Polskich pod pseudonimem Stanisław Kepisz. Przydzielono ją wówczas do II Brygady Legionów Polskich, gdzie pełniła służbę sanitarną. Brała udział w walkach na Wołyniu, m.in. pod Rarańczą, a potem nad Styrem, gdzie dostała się do niewoli. Po zakończeniu I wojny światowej walczyła w wojnie polsko-sowieckiej w szeregach odnowionego 4 pp Legionów Polskich. W latach 1920–1922 pełniła służbę w OLK, a po jej likwidacji, w stopniu ppor. została przeniesiona do rezerwy. W czasie II wojny światowej została deportowana przez władze sowieckie do ZSRR i w 1941 r. wstąpiła do powstającej tam Armii Polskiej. Do 1943 r. służyła w PWSK, potem została zwolniona z przyczyn zdrowotnych, zmarła w 1945 r.²⁶

Zasługi na polu walki odnosiły również inne członkinie OLK. Spośród wymienionych już wcześniej kobiet-oficerów OLK nie można nie wspomnieć o por. Józefie Pawłowskiej – dowódcy Batalionu OLK w Krakowie, por. Kamili Janocie – dowódcy Batalionu OLK w Poznaniu, por. Marii Szymańskiej – dowódcy Batalionu OLK we Lwowie. Wszystkie z wymienionych dziewcząt wstąpiły do OLK w 1918 r., jeszcze w trakcie wojny polsko-ukraińskiej, uczestnicząc w obronie Lwowa.

Jedną z najbardziej zasłużonych w tym okresie była Kamila Janota. Przed wybuchem wojny ukończyła ona seminarium nauczycielskie i była nauczycielką. Do wojska wstąpiła w grudniu 1918 r. Najpierw wykonywała zadania wywiadowcze, a następnie, od 10 grudnia 1918 r. do 7 maja 1919 r. została komendantką kobiecego oddziału wartowniczego przy 4 Pułku Artylerii Ciężkiej na Wysokim Zamku we Lwowie. Potem, w okresie od 7 maja do 30 sierpnia 1919 r., pełniła funkcję komendantki plutonu wartowniczego na Dworcu Głównym. Po reorganizacji OLK w 1920 r. została dowódcą Batalionu OLK w Poznaniu²⁷.

Na obydwu posterunkach wzorowo wykonywała swoje obowiązki, wykazując się szczególnym bohaterstwem i odwagą. Jej komendant z okresu służby

²⁵ *Słownik biograficzny...*, s. 203–204.

²⁶ Tamże, s. 130.

²⁷ WBH AP-4836, Karta ewidencyjna por. Kamili Barbary Janoty, b.p.

na Wysokim Zamku, oceniając jej postawę, napisał: „Służba jej polegała na pełnieniu tych samych obowiązków jak i każdy inny żołnierz pełnić je był zobowiązany, a mianowicie służba wartownicza przy obsłudze armat, a także przy obsłudze karabinu maszynowego. Służbę swoją spełniała pod każdym względem wzorowo, a nadzwyczajnym poświęceniem i oddaniem się sprawie zastrzyła sobie na wdzięczność i szacunek wszystkich swoich kolegów”²⁸. W taki sam sposób oceniono służbę Kamili Janoty na Dworcu Głównym, uznając, że przez cały okres jej pełnienia „dałaś pani dowód hartu ducha, wytrwałości i męskości, a jako komendantka wzorowy przykład karności „żołnierza polskiego”²⁹. Za swoje zasługi w okresie obrony Lwowa Kamila Janota otrzymała Krzyż Obrony Lwowa i odznakę „Orlęta Lwowskie”.

W obronie Lwowa, jak już wspomniano, brała również udział Józefa Pawłowska, która przed wstąpieniem do wojska była urzędniczką. Na początku, od grudnia 1918 r. do kwietnia 1919 r. pełniła ona służbę wartowniczą w kompanii zaopatrzenia, potem ukończyła kurs obsługi karabinów maszynowych i nadal uczestniczyła w walkach o Lwów³⁰. W ocenie jej służby w tym okresie napisano, że „Przetrwała najcięższe miesiące obrony Lwowa, odznaczając się odwagą i oddaniem dla sprawy”³¹.

Po reorganizacji OLK została wyznaczona na komendantkę Batalionu OLK w Krakowie, gdzie również, jak podkreślano: „Położyła duże zasługi organizacyjne, organizując batalion wartowniczy w Krakowie, nad którym sprawowała komendę przez cały czas istnienia tego oddziału. Jako komendantka oddziału wykazała niezmierną gorliwość, sumiennność i obowiązkowość, a także umiejętności utrzymania powierzonego sobie oddziału w rygorze wojskowym”³². Józefa Pawłowska otrzymała odznaczenie „Obrona Kresów Wschodnich”.

Maria Szymańska pełniła służbę kurierską we Lwowie od 1918 r., a następnie wstąpiła do OLK, gdzie przydzielono jej zadania wartownicze. Oprócz tego zajmowała się obsługą dział i karabinów maszynowych. W lutym 1919 r. uczestniczyła w wyprawie na Zboiska, której celem było rozbięcie pododdziału ukraińskiego stacjonującego w Skalekowie. W trakcie tej wyprawy: „Jako to-

---

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

³⁰ WBH AP-6611, Karta ewidencyjna por. Józefy Pawłowskiej, b.p.

³¹ WBH KW-93, Wniosek na odznaczenie Krzyżem Walecznych Józefy Pawłowskiej, b.p.;

³² Tamże.

rowniczy, ze spokojem i pogodą śmierci pracowała spokojnie w ogniu karabinowym (gdyż armata stała prawie na linii piechoty) i mimo że niski aeroplan ciągle unosił się nad stanowiskiem działa, rzucał pociski (bomby). Przyczyniła się bardzo do tego, że cerkiew została zdemolowana, a karabiny maszynowe Rusińskie przestały raz na zawsze siać ogniem po naszych stanowiskach w Zboiskach³³.

W połowie 1919 r. została referentką oświatową, a od 1920 r., kiedy Aleksandra Zagórska wyjechała do Warszawy, wyznaczono ją na komendantkę Batalionu Wartowniczego OLK we Lwowie. Za swoje zasługi na polu walki oraz za całokształt służby w OLK otrzymała Order Odrodzenia Polski oraz Krzyż Walecznych³⁴.

Wymienione wyżej dziewczęta otrzymały stopnie oficerskie przede wszystkim za swoje zasługi, zarówno na polu bitwy, jak i podczas organizacji batalionów OLK. Wpływ na przydzielenie im funkcji dowódczych miały reprezentowane przez nie postawy patriotyczne, obowiązkowe i sumienne podejście do wykonywanych zadań oraz doświadczenie w służbie wojskowej, które zdobyły w trakcie walk o Lwów. Ich komendantka – Aleksandra Zagórska, która znała je od chwili ich wstąpienia do OLK, przydzielając im funkcje dowódców batalionów, nie miała wątpliwości, że w pełni podołają wypełnianiu nowych obowiązków.

Sumiennością w wykonywaniu swoich obowiązków, a także sukcesami na polu bitwy wykazywały się nie tylko przedstawicielki kadry oficerskiej, ale także szeregowie oraz dziewczęta posiadające stopnie podoficerskie. Nie wszystkie były wykształcone, a niektóre z nich miały zaledwie po dwie–trzy klasy szkoły podstawowej lub umiały tylko czytać i pisać. Spośród 130 legionistek pozostających w ewidencji batalionu OLK we Lwowie, tylko 50 miało ukończone gimnazja, ewentualnie szkoły średnie oraz różnego rodzaju kursy, najczęściej księgowości, ochroniarskie lub nauczycielskie. Wśród nich była tylko jedna studentka. Około 40 osób ukończyło zaledwie szkołę podstawową lub tylko dwie lub trzy klasy tej szkoły, lub posiadało wykształcenie domowe. Przy niektórych nazwiskach napisano, że umie czytać i pisać, albo tylko czytać lub pisać. Oprócz tego 4 legionistki były analfabatkami. Pozostałe były albo

---

³³ WBH KW-123, Wniosek na odznaczenie Krzyżem Walecznych ppor. Marii Szymańskiej, b.p.

³⁴ WBH OOP-2, Wniosek na odznaczenie Orderem Odrodzenia Polski ppor. Marii Szymańskiej, b.p.

uczennicami, albo nie odnotowano poziomu ich wykształcenia w wojskowych arkuszach ewidencyjnych³⁵.

Biorąc pod uwagę powyższe dane, można stwierdzić, że legionistki posiadające wykształcenie wyższe niż elementarne stanowiły tylko ok. 38,5%, natomiast aż ok. 35% stanowiły dziewczęta, które ukończyły lub nawet nie ukończyły szkół podstawowych, i analfabetki. Poziom ich wykształcenia był więc dość zróżnicowany, podobnie jak wykonywane przez nie zawody.

Legionistki z wykształceniem wyższym niż elementarne wykonywały najczęściej zawody nauczycielek i urzędniczek, nieraz pielęgniarek. Niektóre z nich w ogóle nie podejmowały pracy zawodowej i pozostawały w domu, a w rubryce zawód wpisywano im sformułowanie: „przy rodzicach”. Pozostałe dziewczęta były zwykle krawcowymi, sprzedawczyniami w sklepach, robotnicami w fabrykach, służącymi, opiekunkami do dzieci, a także pracowały w drukarniach, piekarniach i innych miejscach. Część z nich w rubryce zawód miała wpisane: „gospodyni domowa”³⁶.

Większość z wyżej wymienionych dziewcząt, zarówno po szkołach podstawowych, jak i gimnazjach była zazwyczaj córkami rolników, robotników, rzemieślników czy dozorców. Zdarzały się wśród nich tylko pojedyncze przypadki legionistek pochodzących z rodzin ziemiańskich czy inteligentek³⁷.

Podsumowując, można więc stwierdzić, że szeregowymi w OLK były zwykle dziewczęta pochodzące z niższych warstw społecznych, które nie posiadały ani wyższego wykształcenia, ani doświadczenia w służbie wojskowej. Nie zmienia to jednak faktu, że wiele z nich sumiennie wykonywało swoje obowiązki, niejednokrotnie wykazując się bohaterstwem i odwagą, stanowiąc bardzo wartościowy materiał dla OLK.

Pośród tych mniej znanych szczególnie zasłużyły się: Alina Zaborska, Zofia Żmitrowicz, Anna Jurcewicz, Lucyna Szelicka, Józefa Polonis, Anna Reszuta, Józefa Podolska czy Agnieszka Radwaniak. Pierwszych pięć wymienionych ochotniczek służyło w 2 OLK i brały udział w walkach o Wilno. O Alinie Zaborskiej, która pełniła funkcję oficera administracyjnego, we wniosku awansowym napisano: „wywiązywała się ze swych obowiązków wzorowo. Dzięki niespożytej energii, zaradności i wytrwałości w pracy zdołała skutecz-

³⁵ WBH, I 335.194.1, Wojskowe arkusze ewidencyjne batalionów OLK, b.p.

³⁶ Tamże.

³⁷ Szerzej na temat wykształcenia i pochodzenia legionistek [w:] A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Kobiety w obronie...*, s. 221–224; *Zasady rekrutacji i socjologiczna charakterystyka kobiet służących w OLK i WSK AK*, „Dzieje Najnowsze” 2015, nr 3, s. 3–8.

nie przewyżczać trudności w zaspakajaniu braków w zakresie ogólnej gospodarki Baonu, postępując zawsze w myśl zasad oszczędności dobra powierzonego³⁸. Podobne opinie wystawiono wartowniczkom – Zofii Żmitrowicz, Annie Jurcewicz i Lucynie Szelickiej. Pierwsza z nich była komendantką warty przy Centralnym Urzędzie Gospodarczym Wojsk Litwy Środkowej i w trakcie pełnienia służby: „na powyższym stanowisku niejednokrotnie przyczyniła się do wykrycia nadużyć i ukrócenia kradzieży oraz znając i przestrzegając ściśle przepisy służby wartowniczej postawiła wzorową ochronę tego ważnego posterunku³⁹. Anna Jurcewicz i Lucyna Szelicka odznaczyły się natomiast wyjątkową energią, zaangażowaniem w służbie i zawsze wzorowo wykonywały powierzone im zadania⁴⁰.

Najbardziej zasłużona z wyżej wymienionych była jednak Józefa Polonis, która rozpoczęła służbę w październiku 1920 r., organizując kampanię zapasową OLK w Wilnie. Napisano o niej bowiem, że była jedną „z najwybitniejszych jednostek pod każdym względem⁴¹. W trakcie wykonywania swoich zadań: „wykazała wybitne zdolności kierownicze i organizacyjne, pełnię odpowiedzialności i świadomości zadania⁴². Anna Reszuta wstąpiła do 2 OLK w Wilnie już w 1919 r. Brała udział w obronie Wilna, potem pełniła służbę wartowniczą, a następnie ukończyła kurs łączności. W jej opinii również napisano: „żołnierz bez zarzutu, obowiązki swe wypełnia sumiennie. Zachowanie w służbie i poza nią wzorowe⁴³. Opinie wzorowych żołnierzy otrzymały również dwie wartowniczkę Batalionu OLK w Krakowie – Józefa Podolska i Agnieszka Radwaniak. Pierwszą z nich oceniono jako zdolną, pilną i staranną, natomiast drugą uznano za bardzo inteligentną, sumienną i pracowitą. Obydwie odznaczały się również wzorowym zachowaniem i oddaniem dla służby⁴⁴.

Warto zaznaczyć, że niektóre z wyżej wymienionych dziewcząt, zanim wstąpiły do wojska, wykonywały prace fizyczne, gdyż nie miały możliwości zdobycia wykształcenia. Dopiero po wstąpieniu do armii, kiedy zostały skierowane na kursy wojskowe i specjalistyczne, okazywało się, że były one zdolne i inteligentne. Zyskiwały dzięki temu nowe kwalifikacje, które po zakończeniu

³⁸ WBH, I.335.197.2, Wniosek awansowy Aliny Zaborskiej, b.p.

³⁹ WBH, I.335.197.2, Wniosek awansowy Zofii Żmitrowicz, b.p.

⁴⁰ WBH, I.335.197.2, Wniosek awansowy Anny Jurcewicz, b.p.; Wniosek awansowy Lucyny Szelickiej, b.p.

⁴¹ WBH, I.335.197.2, Wniosek awansowy Józefy Polonis, b.p.

⁴² Tamże.

⁴³ WBH, I 335.194.1, Wojskowe arkusze ewidencyjne batalionów OLK, b.p.

⁴⁴ Tamże.

wojny dawały im szansę na zdobycie lepszego zawodu. Wiele z nich po likwidacji OLK założyło rodziny i podjęło pracę zawodową, rezygnując z działalności publicznej.

Opisane wyżej przypadki legionistek świadczą o tym, że wzorowymi żołnierzami były nie tylko przedstawicielki kadry oficerskiej, ale również te, które były podoficerami lub tylko szeregowymi i często pochodziły z niższych warstw społecznych. Nie miały one wprawdzie tak znacznych zasług jak niektóre przedstawicielki kadry oficerskiej, ale także stanowiły bardzo wartościowy materiał dla OLK.

Nie wszystkie jednak ochotniczki odznaczały się nienaganną postawą, sumiennością i stanowiły wartościowy materiał dla OLK. Zdarzały się bowiem również przypadki dziewcząt, które nie umiały się dostosować do panującej w wojsku dyscypliny i nie wykonywały rozkazów przełożonych, a nawet dezercerowały. Jedna z legionistek służąca w OLK we Lwowie została skazana najpierw na tydzień karnej służby za zakłócanie spokoju w plutonie, a potem na tydzień karnych robót za nieprzestrzeganie przepisów służbowych. Inna otrzymała naganę za niewykonanie rozkazu komendantki, a potem za niewłaściwe zachowanie się na modlitwie, a jeszcze inna otrzymała trzy dni aresztu i ciężkich robót za „nieprzyzwoite i wbrew przepisom zachowanie się w czasie inspekcji posterunków”⁴⁵.

W najgorszych przypadkach – za najcięższe przewinienia – karą dla ochotniczek były negatywne opinie przełożonych zamieszczane w aktach personalnych lub nawet dyscyplinarne zwolnienie z formacji. W arkuszu ewidencyjnym jednej z wartowniczek, która była wielokrotnie karana za wychodzenie bez przepustki czy rozmowy w trakcie wykonywania obowiązków służbowych, oceniono ją w następujący sposób: „Żołnierz nieobowiązkowy, niesumienny, zachowanie niżej wszelkiej krytyki”. Inna natomiast została dyscyplinarnie zwolniona ze służby „za niesubordynację i nieprawą sprzedaż pewnych rzeczy”, a jeszcze inna za „dezercje i złe zachowanie”⁴⁶. Nietrudno tutaj zauważyć, że dowództwo OLK starało się utrzymywać dyscyplinę w oddziałach i surowo karało wszelkie przewinienia ochotniczek. Dzięki temu przypadki niesubordynacji nie zdarzały się często, a legionistki dopuszczające się poważnych przewinień były raczej wyjątkami.

Podsumowując, można stwierdzić, że niezależnie od wymienionych wyżej przykładów, postawy większości członkiń OLK należy ocenić pozytywnie.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże.

Wiele z nich, szczególnie przedstawicielki kadry oficerskiej, reprezentowało postawy odmienne od ogólnie przyjętych wówczas wzorców. Były to kobiety silne, niezależne i wyemancypowane, które realizowały wyznaczone sobie cele, niejednokrotnie z dużą determinacją. Dopełnieniem całości portretu zbiorowego członkiń OLK były te ochotniczki, które chociaż nie posiadały stopni oficerskich, były również wzorowymi żołnierzami. Na tej podstawie można więc stwierdzić, że większość członkiń OLK reprezentowanymi przez siebie postawami udowodniła, że kobiety mogą być równie dobrymi żołnierzami jak mężczyźni.

W tym kontekście należy podkreślić, że formacja, mimo że w pełni podołała wykonaniu przydzielonych jej zadań, została zlikwidowana. Przyczynami tej decyzji oraz braku zgody władz wojskowych na kontynuację szkoleń wojskowych kobiet rozpoczętych w 1921 r. były jednak przede wszystkim funkcjonujące wówczas w mentalności społecznej stereotypy i związane z nimi przypisywanie kobietom tradycyjnych ról – żon i matek; te wykluczały możliwość podejmowania przez nie działalności militarnej czy kontynuowania kariery w armii w okresie pokoju.

Niezależnie od tego okres funkcjonowania OLK był ważnym etapem w procesie wojskowej partycypacji kobiet i pomimo że formacja została zlikwidowana, zdobyte przez jej członkinie doświadczenia stały się podłożem do rozwoju ruchu przysposobienia wojskowego kobiet w okresie międzywojennym.

SUMMARY

Ochotnicza Liga Kobiet was the first regular military formation feminine on Polish soil, which was created in 1918. During the Polish-Ukrainian struggle for Lwów. A year later, during the Polish-Soviet War, he founded OLK 2 in Vilnius. The growing threat of the Soviet Union meant that in 1920. Formation was reorganized and in August this year took part in the Battle of Warsaw. Portrait collective members OLK both representatives of the officers, as usual serial – Sentinel, courier or administrative workers. For obvious reasons, the most famous were the first of these, which often continued its operations after the termination of formation – in the interwar period, and later during World War II. These include the, m.in.: the initiator and founder of OLK – Lt.-Col. Aleksandra Zagorska, see. Wanda Gertz – commander of the Legion of Vilnius, Sec. Irena Jędrychowska – Battalion commander OLK in Poznan, Sec. Maria Chojecka – battalion commander campaign administrative OLK in Warsaw, Lieutenant. Halina Kowalska – commander OLK branch in Grudziądz. A large part of the representatives of officers OLK was educated and came from landowning families or intellectual, where the cultivated tradition of independence. They were also often

involved in the work of independence before the outbreak of World War I, and thus represented by patriotic attitudes they have been shaped before joining OLK. As a result, in the course of military service, they were characterized by a special commitment and often were successful. Their achievements were appreciated by giving them badges and managerial functions. It is worth noting that the decorations and received praise not only representatives of the officers, but also non-commissioned officers or serial, which were also exemplary soldiers. In conclusion, we can say that the period of operation of OLK was an important step in the military participation of women, and even though the formation was liquidated, gained by its members experience became a vehicle for the development of the movement of military training of women in the interwar period.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Wojskowego Biura Historycznego – Akta Ochotniczej Legii Kobiet.

Opracowania

Cieślukowa A., *Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922)*, Warszawa 1998.

Jankowski S., *Dziewczęta w maciejówkach*, Warszawa 2016.

Marcinkiewicz-Gołaś A., *Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922)*, Warszawa 2007, s. 69, 83, 95–96.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A., *Kobiety w obronie Warszawy. Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet (1939–1945)*, Warszawa 2016.

Nowakowska A., *Wanda Gertz. Opowieść o kobiecie żołnierzu*, Kraków 2009.

Rola i miejsce kobiety w edukacji i kulturze polskiej, red. W. Jamrożek, D. Żołądź-Strzelczyk, Poznań 1997.

Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari, t. 1, red. E. Zawacka, Toruń 2004.

Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari, t. 2, red. E. Zawacka, Toruń 2005.

Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari, t. 3, red. E. Zawacka, Toruń 2007.

Zasady rekrutacji i socjologiczna charakterystyka kobiet służących w OLK i WSK AK, „Dzieje Najnowsze” 2015, nr 3, s. 2–23.